

GRAĐANSKO DRUŠTVO I DRŽAVA. POVIJEST RAZLIKE I NOVE RASPRAVE, Naprijed, Zagreb, 1991., 419 str.

Sve teža kriza boljševizma, kao svjetskog sustava, tijekom 80-ih i početkom 90-ih godina, rezultirala je, među ostalim, pokušajem promišljanja alternativnih putova, bilo u obliku reforme sustava, bilo u tendenciji za njegovim napuštanjem. Najistaknutije mjesto u političkoj teoriji o boljševizmu morala je dobiti država, odnosno ono što se razumije kao odnos između građanskog društva i države. Zbornik, koji imamo pred sobom, prilazi problemu iz takva kuta, baštineći dvostoljetnu tradiciju razlikovanja, s više ili manje dosljednosti, građanskog društva i države, koju suradnici u zborniku ne dovode u sumnju. Temeljno je pitanje je li ispravno razlikovati građansko društvo (kao civilnu sferu, relativno autonomnu i odvojenu od državnog intervencionizma) i državu kao dvije posebne kategorije, jer je država, u svakom poretku u kojem je postojala, bila dio društva. Njezin položaj i značenje u društvu, kompetencije, snaga, domene intervencionalizma i utjecaj na druge društvene strukture mogu se, bez sumnje, znatno razlikovati u određenom vremenu i na određenom prostoru, ali čak i tamo gdje etatizam doseže vrhunac (upravo u boljševističkim zemljama, uključujući i bivšu zemlju »samoupravnog socijalizma«), država ne može apsorbirati sve ostale društvene strukture i ostvariti potpuno podržavljenje društva, jer bi time ukinula samu sebe (poznati Staljinov paradoks, koji nije bio nepoznat ni Lenjinu). Moderno razlikovanje društva i države primarno je uvjetovano usponom etatizma u ohlokratskim porecima, u razmjerima koji su bili nepoznati tradicionalnim oligarhijskim društvima, ali, po toj logici, moguće je praviti razliku npr. između društva i znanosti, društva i tehnike itd. Simptomatično je da autori, u radovima u zborniku, uglavnom govore o počecima razlikovanja društva i države, ali ne i razlozima tog razlikovanja. Svi autori ističu nerazlikovanje građanskog društva i države u boljševičkim zemljama, jer smatraju da u njima postoji diktatura izrazite manjine, ali problem nije u diktaturi odozgo (od strane državnog aparata), već u diktaturi odozdo (od strane velike većine), na čemu počivaju totalitarni sustavi 20. stoljeća. Diktatura velike većine, koja podrazumijeva ohlokratski sustav vrijednosti, jest *conditio sine qua non* totalitarizma. I ovdje vrijedi uviđaj J. S. Milla, izrečen 1861., da je nemoguće da u društvima, u kojima svi čitaju i imaju pravo glasa, postoji dominacija manjine, kolikogod bila obrazovana, spretna i lukava.

Radovi u zborniku objavljeni su tijekom 80-ih godina ili 1990. Karakterizira ih dobro poznavanje literature, komparativna analiza i interdisciplinarno istraživanje, te stavljanje u prvi plan odnosa između građanskog društva i države, što, zbog navedenog razloga, smatram osnovnim nedostatkom radova. Većinu radova karakterizira određen apovijestan pristup, pogotovo kod problema nacionalizma, jer autori ne poznaju dovoljno moderne povijesne procese. Na kraju zbornika navedena je opsežna literatura na više jezika.

U uvodnom članku Z. Pokrovca »Razlika građansko društvo — država i nova vlast« (5.—27.) ispituje se kakvu budućnost imaju građansko društvo i država u zemljama koje izlaze iz tzv. realnog socijalizma (članak je pisan 1990.). Primjenjujući spoznaje M. Webera, autor smatra da vlast birokracije u boljševističkim zemljama ne postoji, jer ona podrazumijeva civilno društvo, koje ne postoji u uvjetima totalnog podržavljenja. U ispitivanju nacionalizma zastupa se teza da jednonacionalne države ne nude rješenja, jer ne artikuliraju načela građanskih prava i političkih sloboda, a dominacija masovnog nacionalizma ne teži prevladavanju paternalizma i kolektivizma. To je točno, ali treba reći da je rješavanje nacionalnih pitanja *conditio sine qua non* razvoja

građanskog društva i građanskih vrijednosti, do čega ne može doći ako se sve društvene snage iscrpljuju u pokušaju ostvarenja nacionalnih ciljeva. Upravo je društvena dominacija nacionalizma, uz zadržavanje jakih oligarhijskih snaga, uzrokovala, u 19. i 20. stoljeću, blokiranoš afirmacije građanskih vrijednosti na istoku Europe, a za to je besmisleno optuživati male nacije. Moderna je povijest dovoljno jasno pokazala da se rješenje može naći samo u samostalnim nacionalnim državama, koje bi dugoročno, uz povoljne vanjske okolnosti, mogle težiti afirmaciji građanskog društva, što, dakako, ostaje hipoteza. Autorova tvrdnja, da nacionalne vođe (u tadašnjoj SFRJ) izazivaju globalne nacionalne konfrontacije, ne odaje preveliko poznavanje moderne povijesti ovih prostora.

U članku »Društvo, građansko« (33.—132.) M. Riedel analizira promišljanja građanskog društva kao zajednice slobodnih i ravnopravnih građana, od Aristotela do kraja 19. stoljeća. Smatra da je Aristotel osnivač teorije građanskog društva zbog izvornosti terminološkog fiksiranja (politikē koinonía), iako su Heleni pojmove pólis, politeía, koinonía i politikē koinonía shvaćali kao sinonime, pa se Platon i metodološki i konceptualno mora uzeti kao utemeljitelj znanstvenog promišljanja građanskog društva. U helenističko i rimsko doba stari pojmovi dobivaju novi sadržaj, označavajući univerzalnu kozmopolitsku zajednicu. U latinsko-skolastičkoj tradiciji tzv. srednjeg vijeka dominira augustinovsko razlikovanje prolazne i vječne zajednice, te jedinstvo prirodne i ljudske povijesti u okviru »nepromjenljiva« društvenog poretka. Reformacija ne dovodi u pitanje tradicionalno shvaćanje, ali teorija 17. stoljeća polazi od pojedinca kao vlasnika imovine, a ne od cjeline, kao tradicionalna misao. I ovdje se može primijetiti često moderno nerazumijevanje tradicionalnog neisticanja pojedinca (paradigmatski izraženo u Aristotelovoj tezi da je cjelina ispred dijelova), jer se individualnost počinje (idejno) isticati kada u društvenim strukturama znači sve manje, a nosioci javnog i privatnog života postaju kolektiviteti. Riedelova netočna analiza, u tom kontekstu, nije novum u dominantnim interpretacijama moderne. Tijekom 18. stoljeća dogmatiziraju se tradicionalna shvaćanja na jednoj i afirmiraju nova na drugoj strani, u prvom redu u pobijanju teorije o prirodnom (= božanskom) porijeklu društva, čime se otvaraju mogućnosti njegove promjene. Autor ističe da od sredine 18. stoljeća dolazi do sve jasnijeg naglašavanja razlike između građanskog društva i države, za što ne navodi razloge. Uz pozitivna vrednovanja građanskog društva, po kojima je ono sukladno čovjekovoj prirodi, javlja se i negativno određenje, koje se, uglavnom, poziva na Rousseaua, a vezano je uz sve jaču krizu tradicionalnih društvenih odnosa. Riedel istražuje teorije građanskog društva kod Kanta, Fichtea, Hegela (precjenjujući utjecaj francuske revolucije na njihove postavke), za vrijeme događaja 1848./9. i nakon toga, smatrajući da je dosta rašireno uvjerenje o ugroženosti građanskog društva. Autor, na kraju, ukazuje da je marksizam odbacio nedostatke, ali i prednosti liberalne koncepcije društva, koja naglasak stavlja na suradnju autonomnih pojedinaca. Riedelova rasprava je najinformativniji, kvantitetom najopširniji i kvalitetom najbolji rad u zborniku, ali mu se mogu uputiti dva osnovna prigovora — zanemarivanje vrlo značajnih autora (Platon, Machiavelli, Tocqueville, J. S. Mill) i preopširna analiza njemačke političke teorije od početka 18. do kraja 19. stoljeća, uz zanemarivanje francuskih i britanskih znanstvenih koncepcija o građanskom društvu.

J. Keane, u članku »Despotizam i demokracija. Izvori i razvoj distinkcije između građanskog društva i države 1750.—1850.« (133.—169.), ističe da su se pojmovi »građansko društvo« i »država« u tradicionalnoj političkoj teoriji uzimali kao sinonimi, što se počinje mijenjati od sredine 18. stoljeća. Kroz rasprave mnogih britanskih, njemačkih i francuskih istraživača, u razdoblju 1750.—1850., značenje pojmova postaje izrazito pluralističko. U distinkcijama

između građanskog društva i države moguće je razlikovati četiri osnovna smjera: 1. osamostaljivanje društva od države (Ferguson), 2. prekid statusa quo i opravdanje napada društva na državu, kao u Francuskoj 1789. (Paine), 3. očuvanje razlike, ali u korist nadmoći univerzalne države, koja ograničava građansko društvo (Hegel) i 4. očuvanje razlike, ali u korist autonomije društva (Tocqueville). Diskutabilna je autorova koncepcija po kojoj ova shvaćanja nastaju kao međusobne reakcije, jer, primjerice, Hegelova ideja univerzalne države, u obliku ustavne monarhije, mnogo je više rezultat promišljanja tzv. francuske revolucije nego polemika s Paineom, a u koncepciji društva kod Fergusona i Tocquevillea nema znatnih razlika.

U članku I. Prpića »Građansko društvo — zbiljnost ili program postsocijalističkih poredaka?« (170.—180.) ukratko se prikazuje uspostavljanje i razvoj građanskih društava na Zapadu. Autor smatra da su tzv. socijalistički poreci bili pokušaj prevladavanja tradicionalnih agrarnih društava uz dominaciju kolektivismu, čime se prenaplaćava (objektivno postojeća) ekonomsko-socijalna komponenta, a zanemaruje nacionalni aspekt, koji se izražavao na dva osnovna načina — u tendenciji ostvarenja nacionalnog suvereniteta jedne nacije protiv vanjskih faktora (Kina, Albanija, Vijetnam, Kuba) ili u pokušaju ostvarenja nacionalnih suvereniteta i izbjegavanja nacionalnih sukoba u višenacionalnim zemljama (Jugoslavija i Sovjetska Rusija). Na temelju (pre)kratke analize autor uočava da u postboljševičkim porecima građansko društvo ne postoji kao zbilja, a često ni kao program vodećih stranaka, koje imaju izraziti nacionalni predznak.

Članak T. Hribara »Civilno društvo, pravna država i legitimna vlast« (181.—203.) ispituje sadržaj pojma »građansko društvo« od Hobbesa do Marxa i smatra da civilno društvo ne postoji bez pravne države, ova bez legitimne vlasti, a ova bez slobodnih izbora. Jednpartijska društva nemaju slobodne izbore, smatra autor, pa ne mogu imati legitimnu vlast, pravnu državu i civilno društvo. Problem je što se kao kriterij »slobodnih« izbora uzima višepartijski sustav, a ne volja većine, jer je jednpartijski sustav, u boljševističkim zemljama (barem onima, u kojima je boljševizam pobijedio imanentnim putem), imao (ili još uvijek ima) podršku većine. Svoje točno mišljenje — da je u predmodernim društvima prednost imala manjina, a u modernim društvima većina — autor ne primjenjuje na boljševističke zemlje. Njegov je zaključak da budućnost pripada nacionalizmu zbog neostvarenosti suvereniteta mnogih nacija.

N. Zakošek u članku »Iščezavanje pojma 'građansko društvo' u diskursu društvenih znanosti i mogućnosti njegove kritičke obnove« (204.—216.), ostaje u neomarksističkom okviru u analizi osnovnih obilježja modernog shvaćanja građanskog društva, koje se gubi od sredine 19. stoljeća, osim u marksizmu, zbog političkih promjena u Europi i klasnog rastakanja građanskog društva. Takva se razmišljanja mogu teško prihvatiti kada je evidentno da, zapravo, dolazi do rastakanja klasa i sve veće homogenizacije socijalnih odnosa u poratku, koji se, u velikoj većini, sastoji od posjednika imovine, što je, kao temeljnu odrednicu građanskog društva, primijetio još Tocqueville 30-ih godina 19. stoljeća. Autor smatra da alternativni pokreti druge polovice 20. stoljeća u prvi plan postavljaju individualne vrijednosti, nastajući kao reakcija na neuspjeh tzv. radničkog pokreta i posljedice masovne politike.

U članku E. W. Böckenfördea »Značenje razlikovanja države i društva u demokratskoj socijalnoj državi sadašnjosti« (217.—231.) dominira uvjerenje da je razlikovanje »društva« i »države« potisnuto i da treba ponovno osigurati njihovu povezanost, ali s jasno razgraničenim funkcijama. Neka područja moraju biti državna (policija, vojska itd.), neka društvena (tisak, religija), a neka mogu biti kombinirana (školstvo). Autor ističe, u duhu neoliberalnih koncepcija, da socijalna država mora intervenirati u društvene odnose u ci-

lju ekonomskog izjednačavanja i smanjivanja socijalnih napetosti, ali intervencionizam mora biti ograničen.

Drugi članak J. Keana »Građansko društvo i država. Nove evropske perspektive: Uvod« (232.—262.) ispituje razloge obnove zanimanja na odnos između građanskog društva i države i smatra da ono potječe od različitih i međusobno kontradiktornih snaga. Odnos društva i države osobito je dramatičan u jednopartijskim sustavima istočne Europe (djelo je izašlo 1988.), koji imaju, svaki za sebe, znatne specifičnosti i u kojima država sprečava razvoj građanskog društva, što se temelji na autorovu uvjerenju o isključivo oligarhijskom karakteru tih zemalja. Drugi razlog obnove zanimanja jest u postupnom integriranju društvenih struktura u državu. Razlikovanje društva i države, po Keanu, ima pretežno teoretsko značenje, ali je značajno za očuvanje demokracije u pluralnim porecima.

U članku Z. Puhovskog »Civilno društvo u etičkoj perspektivi« (263.—280.) ukazuje se na tezu da u modernoj političkoj teoriji građansko društvo ima kontrarevolucionarno uređenje, jer sve revolucije (autor, vjerojatno, misli na boljševičke revolucije, iako je diskutabilno jesu li uvijek posrijedi revolucije, jer su boljševicima trebale godine ili, čak, desetljeća, da u nekim zemljama dođu na vlast) teže negiranju samostalnosti civilnog društva.

A. Arato u članku »Civilno društvo protiv države: Poljska 1980—81.« (289.—318.) smatra da u Poljskoj dolazi do pokušaja emancipacije građanskog društva odozdo (kroz masovni sindikalni pokret), a ne odozgo kroz vladajuću partiju i njene reforme, pri čemu sindikalisti ne iznose političke zahtjeve zbog vanjske opasnosti (sovjetske intervencije). Tek promjene u centru imperija (SSSR) mogu omogućiti političke promjene na perifernim područjima. Zanimljiva je autorova analiza položaja Katoličke crkve u novim društvenim kretanjima.

A. Arato i J. Cohen u članku »Socijalni pokreti, građansko društvo i problem suverenosti« (319.—341.) ističu težnju modernih socijalnih pokreta za što većom autonomijom društva ili, čak, za ukidanjem države, ali prešutno moraju priznati da bez države nema građanskog društva, već zato što načelo suvereniteta, koje socijalnim pokretima nije upitno, može braniti samo država. Teze autora, bar što se tiče težnje socijalnih pokreta za striktnim ograničenjem državne moći, teško je primijeniti na fašističke i boljševičke socijalne pokrete.

F. Adam i D. Podmenik u članku »Socijalističko civilno društvo kao nova teorijska i politička paradigma« (342.—354.) iz 1985., ističu velike teškoće suvremenih »kapitalističkih« (recesija, nezaposlenost, kriza socijalne države, afirmacija alternativnih pokreta) i »socijalističkih« (nemoć ekonomske reforme, nelegitimnost jednopartijskih sustava, počeci autonomne javnosti) država, uz očigledno veću vitalnost prvih. Autori razmatraju fenomen civilnog društva, za koji smatraju da se, zbog svojih karakteristika (autonomija, tolerancija, politički i kulturni pluralizam), drastično razlikuje od etatističkog »socijalizma« u koji spada i oktroirani »samoupravni socijalizam«.

U članku M. Križana »'Civilno društvo' i modernizacija jugoslavenskog društveno-političkog poretka« (355.—373.), pisanom potkraj 1990. ili početkom 1991., ukazuje se na inkompatibilnost građanskog društva s boljševističkim sustavom, ali i na vjerojatnost tamne perspektive građanskog društva na jugoslavenskom prostoru zbog deficita demokratskih tradicija, kulturne heterogenosti, sindroma komunističke kulture i nacionalizma, koji se svuda doživljava kao sudbinsko određenje identiteta pojedinca, bez prava na različitost. I ovdje je izražen ranije spomenuti apovijestan pristup, jer autor nacionalizam određuje kao novi kulturni obrazac i kompenzaciju za izgubljene tradicionalne vrijednosti, što je, najblaže rečeno, simplificiranje problema, jer se, po tome, nacionalizam ne bi mnogo razlikovao od modnoga hira.

T. Mastnak u članku »Put na vlast« (374.—399.) opisuje postupno organiziranje i jačanje snaga građanskog društva u Sloveniji od punk-pokreta sredinom 70-ih godina preko novih društvenih pokreta 80-ih godina do višepartijskih izbora 1990. Autor razmatra sukob pojedinih snaga građanskog društva s boljševističkim državnim aparatom i polarizaciju unutar društva, uz zaključak da je Demos, nova vladajuća koalicija, pokazao autoritarne tendencije reduciranja političkog pluralizma u želji da se prikaže jedinim legitimnim predstavnikom slovenske nacije. O autoritarnim tendencijama u Hrvatskoj moglo bi se mnogo više reći, jer se dominantna stranka uspjela organizirati (i) kao masovan nacionalan pokret, što ima još teže posljedice za društveni pluralizam od zemalja u kojima takav pokret ne postoji (npr., u Sloveniji). Dominantna politička snaga u Hrvatskoj ne prikazuje se samo kao jedini predstavnik nacije, već se identificira s nacijom, na što joj ukazuje i ime. Općenacionalni pokret nije novost u modernoj povijesti hrvatskog nacionalizma (Hrvatska seljačka stranka u prvoj Jugoslaviji), ali je novost njegovo državno-političko institucionaliziranje.

Tomislav Markus

PETAR M. KAČAVENDA, *Nemci u Jugoslaviji 1918—1945.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1991., 171 str.

U okviru biblioteke Studije i monografije, Institut za savremenu istoriju u Beogradu, objavio je 1991. godine (naklada 1000 primjeraka) knjigu dr. Petra M. Kačavende (znanstvenog savjetnika i direktora Instituta) *Nemci u Jugoslaviji 1918—1945.* U financiranju i izdavanju ove monografije sudjelovali su Republički fond za nauku Srbije i fondacija Doron iz Tel Aviva.

Povijest Nijemaca (njemačkih narodnosnih skupina) na europskom jugoistoku, i u bivšoj Jugoslaviji, predmet je mnogih napisa povjesničara i publicista, napose njemačkih. Postoji čitav niz publikacija različitih po zamisli i vrijednosti. Većina radova obuhvaća i obrađuje samo određeno vremensko razdoblje ili se ograničava na uža područja. Činjenica je da do danas nema cjelovita, iscrpnog prikaza povijesti južnoslavenskih Nijemaca. Pred historiografijom su mnoga otvorena pitanja.

U južnoslavenskim (slovenska, hrvatska, vojvođanska, srpska...) historiografijama o povijesti Nijemaca u Jugoslaviji objavljeno je relativno malo. Osim Dušana Bibera, Josipa Mirnića, Zdravka Krnića, Zvonka Lucića i Slavice Hrečkovski, teško je naći autora koji se temeljitije bavio ovom temom. Kačavenda, koliko je znano, nije do sada obrađivao problematiku nijemstva na jugoistoku Europe.

Knjiga *Nemci u Jugoslaviji 1918—1945.* koncipirana je u dva dijela. U prvom dijelu (7.—69.) autor pokušava prikazati život i djelovanje Nijemaca na južnoslavenskim prostorima od doseljavanja u 18. stoljeću, do njihove evakuacije (egzodusa) potkraj drugoga svjetskog rata. Drugi dio knjige (73.—163.) dodatak je prvome (povijesnom pregledu) i sadržava 36 dokumenata i izvora, različitih po svojoj vrijednosti i značenju.

Nakon autorova kratkog predgovora (5.—6.) o važnosti i zanimljivosti teme, slijedi uvod prvoga dijela knjige (7.—27.). Naslovi pojedinih poglavlja (navo-